

A szövegváltozatok tétje

Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezése textológiai szempontból

KISS Margit

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-8412-4654

The consequences of multiplying textual variations. KAZINCZY Ferenc's *Orthologist and Neologist in our own and other nations* from a textological perspective

Abstract | KAZINCZY Ferenc's treatise, *Orthologist and Neologist in our own and other nations* has become one of the most emblematic texts in the history of the Hungarian language renewal. For a long time, literary scholarship relied on the version published in the *Tudományos Gyűjtemény* in November 1819, and thus, in a peculiar way, the only published version of the treatise determined the narrative for decades. However, the exploration of KAZINCZY's manuscript legacy has revealed roughly thirty draft fragments of the treatise. A special method is required for the critical edition of this group of manuscripts. Using a system of text fields reveals the various degrees of interweaving between these text sources on a much smaller scale than the text itself, in a far more transparent and complex manner. All this sheds light on the various thematic alterations and intertextual connections, and makes it possible to reconstruct further versions of the treatise that would otherwise remain unnoticed. Moreover, examining the textual variants not only rewrites the origins of the *Orthologist and Neologist in our own and other nations*, but also revises several long-held, fundamental theses about the history of Hungarian language renewal. This alters our entrenched understanding of the linguistic and literary processes of the period.

Keywords | KAZINCZY Ferenc, orthologist, neologist, textology, textual variation

* A tanulmány részben átdolgozott, magyar nyelvű változata Kiss Margit *The consequences of multiplying textual variations – a changing literary narrative* című, a *Variants* folyóiratban megjelenés alatt lévő cikkének.

A mikor egy szerzői hagyaték alapos feltárása, a kéziratos szövegek megismerése és viszonyaiknak, rendszerüknek a feltérképezése eltérő pályán halad magának a műnek a kanonizálódási folyamatától, akkor a textológus-filológus számára nem feltétlenül idegen az a felismerés, melyet Robert J. Meyer-Lee fogalmazott meg a *Canterbury Tales* kéziratának vizsgálata során:

bármennyire is igyekeztem hangsúlyozni a Mesék befejezetlen voltát, kéziratos rendezetlenségét, valamint a kánonba emelését kísérő, sokrétű és gyakran problematikus indítékokat, a mű valamiképpen mégis mindig Művé lényegült (a nagy kezdőbetűvel írt szón ezúttal azt értem, hogy egy feltételezeten egységes esztétikai objektummá, elvonatkoztatva annak bármely materiális megnyilvánulásától).¹

A szerzői hagyatékok feldolgozása során a kritikai szövegkiadás készítésével nemcsak textológiai-filológiai szempontból adekvát közzététel készül, hanem egyben lehetőség is nyílik az értelmezői folyamatok irányának meghatározására. Tanulmányomban arra a kritikai kiadás készítése során központivá váló kérdésre fókuszálok, hogy a szöveg különböző szintjein megjelenő változatok miként teszik lehetővé egy adott mű megismerését. Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című munkája komplex módon láttatja ezt a jelenséget. Az értekezés része a Kazinczy Ferenc nyelvészeti és irodalmi értekezéseit tartalmazó, jelenleg szerkesztés alatt álló kötetnek.

A kritikai kiadás szerkesztőjének szerepe az utóbbi időszakban számos szempontból átalakult: a feltételezett vagy idealizált konstrukciók helyett mára a kritikai igényű szerkesztés során a materializmusban rejlő realitás és a ténylegesen fennmaradt szövegekből kirajzolódó rend keresése vált az elsődleges céllá.² Cerquiglini évtizedekkel ez előtt megjelent *Éloge de la variante* (1989) című művében³ a figyelmet a szövegek variációjára helyezte. Olyan elméleti irányzatoknak teremtette meg az alapját, mint például az *új filológia*, s a genetikus kritikára is nagy hatása volt.⁴ A modern nyomtatott kiad-

1 „[...] no matter how much I emphasised the unfinished state of the Tales, its manuscript messiness, and the variety of objectionable motives behind its canonisation, somehow the work always ended up a Work (by the capitalisation of which I mean, here [...] a putatively unified aesthetic object abstracted from any of its material witnesses)”, Robert J. MEYER-LEE, *The Problem of Literary Value* (Manchester: Manchester University Press, 2023), 19–20, doi:10.7765/9781526167958.00007. (Ford. K. M.)

2 Peter SHILLINGSBURG, „How Literary Works Exist: Implied, Represented, and Interpreted”, in *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, szerk. Willard McCARTY, 165–182 (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), 167, doi:10.2307/j.ctt5vjtd9.11.

3 Bernard CERQUIGLINI, „A variáns dicsérete: A filológia kritikai története”, ford. KESZEG Anna, in *Meta-filológia 1.: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József és TAMÁS Ábel, *Filológia 2*, 219–297 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

4 Elena PIERAZZO, „Modelling Digital Scholarly Editing: From Plato to Heraclitus”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, *Digital Humanities Series 4*, 41–59 (Cambridge: Open Book Publishers, 2016), 44–45, doi:10.11647/OBP.0095; Matthew James DRISCOLL, „The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New”, in *Creating the Medieval Saga:*

ványok társadalmi kontextusát vizsgálva McKenzie és McGann egymástól függetlenül arra mutatott rá, hogy az olvasók számára attól függően hordoz eltérő jelentéseket a szöveg, hogy hol, mikor és miként jelenik meg: a szöveg jelentése voltaképpen maga is a fizikai megjelenés instabil formáján keresztül jön létre, amelyet annak különböző változatai közvetítenek.⁵ Míg a szövegelmélettel foglalkozók az új filológia teremtette paradigmát összességében kedvezően ítélték meg, akadtak, akik ennek elméleti alapvetéseit erősen kritizálták.⁶ Mégis az elmúlt évtizedekben a kézirat kutatás jelentős eredményei felszínre hoztak egy olyan szemléletet, mely vizsgálati módszerében egy mű kézirat változatait a variánsok univerzumában kezeli. Ezt a szemléletet időről időre bizonyos szerzői művek kikövetelik maguknak, s e módszer bűvópatak-szerűen érvényt szerez magának. Ma már nem lepődünk meg azon, hogy több *Roland-ének* vagy *Lear király* létezik, de azon sem, hogy „valójában nincs olyan, hogy *Canterbury mesék* mint egységes Mű; ehelyett csupán mintegy nyolcvanegynéhány kézirat, mely úgy néz ki, mintha egy egységet alkotna”.⁷ Ez az értelmezői megközelítésmód a természetéből adódóan a szóbeli szöveg hagyomány kutatásának módszertani eszköztárában is megjelent.⁸

A kéziratok szöveganyagok kutatói kiemelten kezelik a variációk elemzését, a változatok vizsgálatát. A Kazinczy Ferenc munkáira irányuló textológiai tevékenység ugyancsak megköveteli a változatok kulcspozícióba helyezését, a sajtó alá rendezői munka alapvető módon épül a kéziratok sokféleségének a vizsgálatára. A folyamatos újraírással szövegeinek lényege maga a változékonyság, amely egyúttal az értelmező vizsgálatok alapját is meghatározza. Ennek következtében a szövegek variabilitása a mű jelentésségének egyik alapeleme. A szövegvariancia és a töredékesség egyben lehetőség is az írás, az alkotás és a szövegformálás folyamatainak a vizsgálatára. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés textológiai-filológiai szempontú megközelítésének az a célja, hogy különböző szempontok alapján meghatározza a szövegforrások egymáshoz való viszonyait, megalkossa azt a kontextuális keretet, amely révén a nagyobb egész konstituálódik, s egyúttal olyan befogadói olvasatot javasol, amely a változatok figyelembevételével valósítható meg.⁹

Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature, szerk. Judy QUINN és Emily LETHBRIDGE, 85–102 (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010). Lásd még a *Speculum* „The New Philology” számát: *Speculum* 65, 1. sz. (1990).

- 5 Donald Francis MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Jerome J. MCGANN, *The Textual Condition* (Princeton: Princeton University Press, 1991).
- 6 Lásd például Klaus Johan MYRVOLL, „The Ideo-Political Background of ‘New Philology’”, *Studia Neophilologica* 95, 2. sz. (2023): 205–211, doi:10.1080/00393274.2023.2228845.
- 7 „[...] that there really is no *Canterbury Tales*, conceived of as a Work, but instead only eighty-some manuscripts dressed up to look like one”, MEYER-LEE, *The Problem...*, 27. (Ford. K. M.)
- 8 David ATKINSON, *The Anglo-Scottish Ballad and Its Imaginary Contexts* (Cambridge: Open Book Publishers, 2014), doi:10.11647/OBP.0041.
- 9 Kiss Margit, „Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* alakulástörténete”, *Irodalomismeret* 34, 1. sz. (2023): 4–24, 5.

Kazinczy Ferencet (1759–1831) az irodalomtörténet a nyelvújítás vezéralakjaként, korának országos szintű fő irodalomszervezőjeként, a Magyar Tudós Társaság (MTA) tagjaként tartja nyilván. Munkásságának korszakos jelentősége sosem volt kétséges, de tevékenységének, jelentőségének megítélése, ikonszerű pozíciója az irodalmi kánonban nem kevéssé az önimázsépítésnek, a korabeli irodalmi nyilvánosság sajátos alakulásának s a 19. században gyökerező irodalmi narrativa átöröklésének volt köszönhető. Sokáig az életmű jelentős részét alkotó kéziratok hagyatéka csupán kéziratári kutatással volt elérhető. Ebből az is sejthető, hogy e bő anyag nem tükrözi vissza azt a statikus, megrajzolt karaktert, amelyet Kazinczyról a válogatott, korábban kiadott szövegeken alapuló szakirodalom hosszú ideig formált. A 2000-es évek elején induló genetikus szemléletű kritikaikiadás-sorozat készítése révén az életműből fennmaradt teljes kéziratok anyag feltárása azonban lehetővé tette, és egyben kikényszerítette egy egészen más, az egyoldalúság helyett már több szólamú, több szempontot figyelembe vevő, Kazinczy alakját árnyaló, merőben más fókuszú irodalmi narratívának a megrajzolását.¹⁰ Szerzői hagyatéka nemcsak azért ölt óriási méreteket, mert többféle műfajban művek sokaságát alkotta meg, hanem azért is, mert a folyamatos átdolgozások révén hatalmasra duzzadt az írásműveinek a száma. Munkáit folyamatosan csiszolta, javította, sokszor újraírta, ennek következtében számtalan változat maradt fenn. Szövegeinek kritikai kiadásához emiatt speciális módszer alkalmazása szükséges.

Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezése nem csupán a magyar nyelvújítás nyelvi csatározásoktól heves korszakának egyik összegző írása, hanem Kazinczy saját nyelvértelmezésének áttekintő bemutatása is egyben.¹¹ Abból az időszakból, melynek egyik központi kérdése a nyelv státusza körül bontakozott ki, s amelyben a magyar nyelv sztenderdizációjára irányuló törekvések felerősödtek.¹² Ennek hátterében az a felismerés állt, hogy a nemzeti gazdaság, a nemzeti nyelv, valamint a kultúra minősége egymással szorosan összefügg. A nyelv fejlesztése ily módon nemcsak a belső, korábbi állapotához képest, hanem a korabeli európai modernizációs eseményekhez igazodva is indokolttá vált.¹³ A századelő szellemi áramlatai nyomán a nemzeti nyelv, a kultúra, a hagyományok tisztelete a figyelem középpontjába került, ennek megnyilvánulásai pedig a különböző nyelvművelésre, nyelvfejlesztésre irányuló törekvések, mozgalmak voltak. A magyar nyelv kiművelése érdekében létrejövő csoportosulások a nyugati minták követésében látták a helyes utat, de az egymással versengő nyelvfejlesztési, nyelvújítási koncepcióknak az elméleti háttere mellett nem ritkán a célja, irányultsága sem konvergált. Különböző irányzatokra tagolódott a nyelvvel foglalkozók tábora a nyelvtanírók, valamint a nyelvölcseleti, nyelvészeti szem-

10 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 9–15.

11 TOLCSVAI NAGY Gábor, „A különbözőség egysége”, *Magyar Nyelv* 105 (2009): 263–270, 263.

12 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 21, 23.

13 TOLCSVAI NAGY, „A különbözőség...”, 264–266.

pontokat előtérbe helyezők közötti markáns széttagozódással. Míg a nyelvtanírók egyre jobban az elméleti keretrendszer és szabályok létrehozásában, továbbá az ennek megfelelő helyes formák alkalmazásában határozták meg a nyelvleírás központi elemét, addig a nyelvölcelet képviselői ehelyett a nyelvhasználati változatoknak és a megfelelésnek szántak döntő szerepet.¹⁴ Az erősen polarizálódott, de a nyelvfejlésért tenni vágyó felek mind egyetértettek a magyar nyelvnek a nemzet megújulásában betöltendő szerepével, de hogy milyen elvi alapvetéssel, milyen irányú feladatok hárultak volna a nyelv kiművelésére, azt nagyon eltérő elméleti keretrendszerben képzelték el.¹⁵

Az értekezés kéziratanyagátéka

Kazinczy *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című műve nyomtatásban első alkalommal a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évi 11. számában jelent meg 1819. augusztus 15-i keltezéssel. Az értekezéssel azonban sem terjedelmi, sem tartalmi szempontból nem volt elégedett, így rögtön újrírta. A későbbi, 1819. november 4-i keltezésű átdolgozott értekezés azonban sokáig kéziratban maradt. Ennek a változatnak az első kiadása majd csak Czifra Mariann 2013-as monográfiájának függelékében¹⁶ jelent meg. A kéziratos hagyaték fokozatos feltárásával azonban kiderült, hogy Kazinczy ezeken kívül még további szövegeken is dolgozott: összesen több mint 30 kéziratban maradt fogalmazvány maradt fenn.

Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* kéziratos anyagainak jelentős része ma az MTA KIK K631 jelzet alatt található egybekötött kötet, mely a „Kazinczy Nyelvészeti tanulmányai” címet kapta.¹⁷ Az egybekötött anyag azonban kötet formájában csak összerendezettséget mutat, de nem az eredeti vagy a később konstruált, kikövetkeztetett rendet. A kéziratok eredeti sorrendjéről nincs tudomásunk, és a jelenlegi formájában egybekötött 164 lapnyi kötet kompozíciós szerkezete sem igazán körvonalazódik. Az anyaggal kapcsolatban a legkorábbi dokumentált állapot Toldy Ferenc 1855-ben készült lajstromából ismerhető meg, aki feljegyzést készített a kéziratos hagyaték akkori darabjairól, állapotáról.¹⁸ Abban az időben a kéziratok nem voltak még kötötté vagy rögzített módon rendezve, de már akkor is tartalmaztak töredékes szövegeket. E hagyaték később a Magyar Tudományos Akadémiára került, ahol 1875 és 1891 között Jakab Elek rendezte e kéziratokat. Az általa készített leírás szerint ő maga I–XX-ig számozta a szövegegységeket hol meghagyva Kazinczy címeit, hol tematikus címet adva

¹⁴ Uo., 265.

¹⁵ KULIN Ferenc, „Kazinczy és a magyar beszéd”, *Magyar Nyelvőr* 144 (2020): 196–216, 197, doi:10.38143/Nyr.2020.2.196.

¹⁶ CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmaiban*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 205–272.

¹⁷ Néhány kézirat ma már más jelzet alatt van: MTA KIK M.Nyelvtud.4r.43, 37–68; MTA KIK M.Nyelvtud.4r.42/II, 109r–112r; MTA KIK K633/VI, 4r, valamint ide tartozik a *Tudományos Gyűjteményben* (a továbbiakban röviden TudGyűjt.) megjelent nyomtatott szöveg (1819, 11. sz., 1–27).

¹⁸ MTA KIK M. Ir. RUI. 4r. 15.

nekik. Arról nincsenek ismereteink, hogy Jakab Elek maga rendezte-e egységbe ezeket a töredékeket, ami során feltételezett egy egységet, s azt igyekezett rekonstruálni; vagy már eleve – amikor hozzá került – valamilyen rendezettségben volt az anyag, amelyet még inkább összefüggőbbé szándékozott tenni. A kötet jelenlegi, egybekötött formájában azonban nem tükrözi a Jakab Elek által (re)konstruált kötet szerkezetet sorrendiségében sem, és hiányzik belőle a Jakab Elek megszámozott 3-4 szöveg is. Jakab Eleket követően Heinlein István ugyancsak dolgozott ezzel az anyaggal, immár elődjétől eltérő elvek mentén. Feltételezhető, hogy a ma is elérhető egybekötött, könyv formátummá alakított, kötetbe rendezett kéziratgyűjtes az ő rendszerezésének a lenyomata, de akár még egy későbbi, jelenleg ismeretlen kéziratári szakember is készíthette azt. A kötetben több típusú oldalszámozás is végigvonul: egyfelől találkozunk Kazinczy autográf lapszámozásával, Jakab Elek beillesztett számozásával és több, különböző színnel jelzett ceruzás lapszámozással – összevetve ezek sem koherensek. Ha korábban létezhetett is eredeti kötetrend, az mára a többszöri átrendezések következtében egyáltalán nem rekonstruálható, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy a ma elérhető egybekötött kézirat anyag egybeszerkesztettsége sem az eredeti állapotot tükrözi.¹⁹ Az is egyértelmű a kézirat, töredékes anyagot vizsgálva, hogy nem maradt fenn minden kézirat: még lappanghatnak valahol, vagy már korábban megsemmisülhettek. A szövegtörzset alkotó, jelenlegi tudásunk szerinti 36 szövegforrásban találunk teljes értekezést, de nagyjából mégis inkább rövidebb terjedelmű töredékes fogalmazványokat, amelyek egyes részek ki- és újradolgozásai.

A kritikai szövegkiadás építőkövei

A szövegváltozatok összetettségének, egymáshoz való viszonyainak, hálózatuknak a bemutatása kulcsfontosságú a kritikai jellegű szövegközlésekben, ennek megvalósítása azonban közel sem triviális feladat úgy, hogy az az olvasó számára is könnyen befogadható legyen. Természeténél fogva a variánsok bemutatásának nehezebb közege a papírkidadás, bár azért léteznek olyan nyomtatott kiadások is, melyek speciális szerkesztési módjuknak köszönhetően áttekinthető, felhasználóbarát módon tudják bemutatni a szövegváltozatokat.²⁰ Jellegükénél fogva a szövegek variánsait központi elemmé tevő kiadások kézenfekvő közegévé vált a digitális megjelenési forma. Számos, nemzetközi szinten is elismert digitális platform készült a változatok pluralitásának felismerésére támaszkodva: többek között a Samuel Beckett Digital Manuscript Project,²¹ a Rossetti Archive,²² a Walt Whitman Archive²³ stb. A digitális környezetben történő megjelenítés

19 Czifra, *Kazinczy Ferenc...*, 177–184.

20 Coleridge James C. C. Mays szerkesztésében megjelent poétikai munkáiról lásd PIERAZZO, „Modelling Digital...”, 45–46; és John LAVAGNINO, „Access”, *Literary and Linguistic Computing* 24, 1. sz. (2009): 63–76, 74, doi:10.1093/llc/fqn038.

21 <https://www.beckettarchive.org/>

22 <https://rossettiarchive.iath.virginia.edu/index.html>

23 <https://whitmanarchive.org/>

nem jelent azonban kézenfekvő megoldást a változatok láttatásának minden nehézségére és problémájára, még akkor sem, ha magukban foglalják az egyes műveket alkotó összes változatot különféle vizualizációs lehetőségekkel és az összehasonlítást lehetővé tevő eszközökkel. Ezeket a platformokat gyakran éri az a kritika, hogy túl sok változatot tartalmaznak, amelyek között nehéz eligazodni – ez pedig inkább összezavarhatja az olvasót, mintsem hogy elősegítené a szövegvariációkban rejlő összetettség megértésének a lehetőségét. E tekintetben a teljességre való törekvés sokszor inkább a szerkesztők ambícióját tükrözi, semmint az olvasók igényeit.

Először is: úgy tűnik, hogy viszonylag kevés olvasó – sőt, gyakran csak maguk a szerkesztők – kívánja valóban látni az összes képet, átirást és kollációt. A hagyományos nyomtatott kiadások szűrőként működtek: kiszűrték mindezt az információt, hogy az olvasónak ne kelljen szembesülnie vele. Ha pedig az olvasók nem igénylik mindezt, akkor ezeknek az elemeknek a teljes körű megjelenítése nem jelent valódi előnyt. Másodszor: csakúgy, mint más nyomtatott könyvtípusok esetében, a tudományos (kritikai) nyomtatott kiadások is rendkívül kifinomult eszközöket dolgoztak ki az információ tömör és kifejező közlésére.²⁴

A Kazinczy kritikai kiadás a nyomtatott formátum mellett elektronikus változatban is készül. Az életmű egészének a közzététele²⁵ a terjedelem és a variánsoknak a nagy száma miatt mindkét hordozó esetében komplex feladat. Ebben annak a fogalmi keretrendszernek a kialakítása nyújt segítséget, mely megadja a szövegek, szövegegyeségek textológiai státuszát és viszonyaikat a kritikai kiadás alapegységeit rögzítő fogalmak szerint.²⁶ Ebben a szövegegyüttesben – jelentős számuk miatt és az alkotófolyamatban

24 „Firstly: it appears that rather few readers (indeed, rather often, only the editors) actually want to see all the images, all the transcripts, all the collations. Traditional print editions acted as filters, straining out all this information so that readers did not have to see it: if readers do not want to see it, then including all this is no advantage at all. Secondly: as with other kinds of print book, scholarly editions in print form have developed highly sophisticated means of both compressing and expressing information.” Peter ROBINSON, „Electronic Editions for Everyone”, in MCCARTY, *Text and Genre...*, 145–163, 150. (Ford. K. M.)

25 Az elektronikus változat: KAZINCZY Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila (HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2025), doi:10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/.

26 Ide tartozik a *szövegforrás*, amely a kiadás alapegységét képezi: egy konkrét dokumentumot, vagyis a vizsgált szövegtörzset fizikailag létező alapegységét (legyen az nyomtatvány vagy kézirat) jelenti. Minden szövegforrásnak egy vagy több *szövegállapota* van, attól függően, hogy az alkotás folyamatának mely szakaszában keletkezett. A szövegállapot minden esetben a fizikailag létező szövegforrásra vonatkozik, mely több, különböző fázisban készülve vagy esetlegesen későbbi átdolgozások révén több szövegállapotot is megőrizhet, ahogyan több szövegforrás is rögzítheti ugyanazt a szövegállapotot. A szövegforrások összevetésekor azok, amelyek különböző szövegállapotokat képviselnek, *szövegváltozatokként* értelmezhetők: ezek a szöveg alakulástörténetének két vagy több fázisát jelenítik meg, attól függően, hogy hány szövegállapot különböztethető meg. A *szövegváltozat* tehát a szövegalkulás folyamata során, annak kontextusában nyer értelmet. A szövegváltozatok együttese jelenti a *szövegidentitást* – azt a virtuális egységet, amely a különböző szövegváltozatokban szövegszerűen megmutatkozik az

betöltött státuszuk révén – a szövegforrások kerülnek központi szerepbe, s a mű vagy a szöveg fogalma csak az egymással kapcsolatban álló változatok összességéként nyer értelmet. A változatok viszonyrendszerében való eligazodáshoz alapvetően szükséges az alkotóelemek és viszonyaik pontos fogalmi meghatározása és elhatárolása.²⁷ Ennek a fogalmi keretnek nemcsak a szövegek textológiai leírásában és közzétételében van szerepe, hanem egyben lehetőség nyílik ennek a terjedelmes, számos variánsal bíró anyagnak a mikro- és makroszinten történő összehasonlítására és elemzésére.

Változatok mikroszinten: a szövegmező

A szövegmezőmodell sajátos módszer a változatok rendszerében a nagyszámú, hosszabb terjedelmű és különböző kidolgozottságú szövegforrás vizsgálatára. Az ilyen típusú szövegforrásokban, így az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezésében is, olyan paneljellegű elrendezést mutató szövegegységek találhatók, amelyek megfeleltethetők egymásnak, s bár ezek egymáshoz képest elmozdulhatnak vagy átrendeződhetnek, mégis az alapvető strukturális és lexikai jellemzőiket, kidolgozottságukat megőrzik.²⁸ Relevanciájukat az adja, hogy ezek azok az egységek, melyekben leginkább megragadható Kazinczy szövegváltoztatásainak a lényege. A szövegmező általában egy kisebb tartalmi-gondolati egységnek a szövegbeli reprezentánsa, mely méretét tekintve legjellemzőbb módon a Kazinczy-féle bekezdés, de ettől eltérően tartalmazhat hosszabb vagy akár rövidebb szövegrészletet is, mondat- vagy szószintű egységet. Változó mérete függ a szöveg tagolásától és a változtatás mértékétől. Kialakításukban a legfontosabb cél, hogy a különféle változatok összevethetők legyenek. A szövegmező terjedelme ugyan szerkesztői döntés, mégis Kazinczy sajátos átdolgozó, újrairó munkamódszerét tükrözi. A szövegmezők közti változtatások módját a klasszikus retorika szerinti fogalmakkal írhatjuk le, s az alábbi alpműveleteket különböztethetjük meg: bővítés (adjekció), csökkentés vagy elhagyás (detrakció), felcserélés vagy áthelyezés (transzmutáció), helyettesítés (immutáció).²⁹

A szövegmezők rendszerének a kialakításával az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés több tucatnyi szövegforrásának az alakulástörténete válik áttekinthetővé, és egyben a szövegszerű mozgások, változtatások tehetők rend-

egymástól való eltéréseikkel együtt is. A szöveg alakulási folyamatának a teljességét jelenti, amely a változatok összességében realizálódik, beleértve a fizikailag létező és a kikövetkeztethető, de a fizikai formájukban nem létezőket is. A szövegforrásnál kisebb egységek közül kulcsfontosságú a *szövegmező*. A szövegforrások szövegmezőkre bonthatók, melyek egymással szövegszerű és tartalmi kapcsolatban lévő szövegforrás-részeket kapcsolnak össze. A szövegmező a szövegek összevetésének, a szövegalkulás feltárásának eszköze. „Fogalmak”, in KAZINCZY, *Összes művei*, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/fogalmak.php; DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 19.

27 Lásd bővebben DEBRECZENI, *Csokonai...*, 17.

28 KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, 789.

29 Uo., 790.

szerszerűen összemérhetővé. A szövegidentitáshoz tartozó szövegforrások egymásnak megfeleltethető szövegmezői hálózatot alkotnak. Ennek az áttekinthetőség miatt táblázatba rendezett formának az a célja, hogy a változatok rendszerében az értekezés szerkezeti felépítését, átalakulásait a szövegmezők elmozdulásai révén rögzítse (1. ábra). A szövegek hálózata sajátos térképet hoz létre: a szövegforrások a függőleges oszlopok mentén, míg a szövegmezők számozásai a vízszintes sorokban helyezkednek el. Ez az elrendezés áttekintést nyújt arról, miként viszonyulnak egymáshoz az egyes szövegforrások, azaz hogy mely részek térnek el egymástól, illetve hol találhatóak az egyezések.

1. ábra. A szövegmezők rendszere (részlet)

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P
13			12.01		13	2.01										
14		13, 13.1	13, 13.1, 13.2	14, 14.1, 14.2		3, 3.1	1, 1.1									
15					3.02											
16					4.											
17					5.		3.				16.			7.		
18					6.											
19		13.02	13.03	14.03												
20		13.03	13.04	14.04	7.	1.02										
21		14	14	15	8.	2										
22		15	15.	16.		3										
23		16.	16.	17.		4	1.									
24				18												
25				B. 19												
26				20												
27				21												
28				22												
29				23												
30						5.	2, 2.1									
31						2.02		4.								
32		17.														
33		18.														
34		19.	40.													
35		20.														
36								5.								
37				17.				6.								
38				18.												
39				19.												
40				20.												
41			21, 21.1								24.02.00					
42			21.02								24.03.00					
43			22													
44			23.													
45			24.													
46			27.								19, 19.1					
47											19.02					
48		21.	48.								10., 11.					
49	21	22.	45.								2.					
50		23.														
51		24	43								5.					
52		25	47								9.					
53		26	44.1, 44.2, 44.3								6, 6.1, 6.2					
54		27														
55		28	49								12.					
56		29									13.					
57		30	25.2, 25.3, 25.4								3.					2, 3
58		31	28												4.	
59		32, 32.1	35								20.					
60		32.02.00	36													
61		33														
62		34														
63			26								18					1
64		35	29								21			5.		
65		36	30								22			6.		
66		37, 37.1	33								23			7.		
67		37.02.00														
68			32								24, 24.1			8., 9.	4, 5	
69											24.02.00					
70			33								26			3.		
71			34													
72			37													
73			38													
74			39													
75			41													
76			42								4	15		4		
77			46								7, 7.1					
78		38, 38.1	50, 50.1										6			
79											43, 43.1					
80		38.02.00	50.02.00								43.02.00					
81		39	51								44					
82			52													
83		40	53													
84		41	54													

Az alábbiakban néhány sajátos esetet mutatok be a szövegmezők áttekintésére. Ilyen például amikor a párhuzamos szövegmezők egymás azonosítására szolgálnak. Előfordul, hogy a töredékben maradt szövegrészletben lévő hiányos források pontosításában ad támpontot a párhuzamos szövegmező. A helyettesítés tipikus példája az, amikor hivatkozás nélkül áll az idézet, ám azt a párhuzamos helyeken megtalálható adatok azonosítják. Olyan esetek is előfordulnak, amikor a szerző nem ad elegendő információt a forrás azonosításához, csupán utal rá, míg a párhuzamos szövegmezőben az adott forrás részletesebben kidolgozott és egyértelműen meghatározható. A „Quintilián szerint szükségtelen szó nincsen is”³⁰ esetében a hivatkozást nem adja meg Kazinczy, míg a párhuzamos szövegmezőben az „Omnia verba (etiam pessima) suo loco optima. Quintil”³¹ révén a pontosan megadott Quintilianus-idézettel könnyen azonosítható Quintilianus *Institutio Oratoria* című hivatkozott művének tizedik könyve (Liber X).

A fordítások másutt összetett módon is segítik az azonosítást. Az „Opiz követte, »ki a Régiség’ és Külföld’ Múzajától tisztább zengést tanúla-el«”³² szövegmező részben a magyarul idézett szövegrészlet a párhuzamos szövegmező német nyelvű részének a fordítása: „der den Musen des Alterthums und der Fremde reineren Gesang ablernen”³³ Ennek az idézetnek az azonosításában a magyar nyelvű részlet helyett eredetileg álló német, később törölt mondatrészletnek van szerepe: „Ihm, dem Stammvater des neueren Sprachbaues, folgten nach Zwischenräumen der Vernachlässigung die fortbildenden Väter: zuerst der männliche”³⁴ mely ezt követően a főszövegben németül folytatódik. A szóban forgó mondat a *Deutsche Sprache* szócikk szó szerinti átvétele a *Conversations Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände* című lexikonból. (Stuttgart, 1816, 3:144.) Ez a felfedezés azzal a további előnnyel is járt, hogy további, a hivatkozási forrást fel nem tüntető magyar nyelvű szöveghelyeken is sikerült azonosítani a német eredetit, melyre a német nyelv alakulását áttekintő részben Kazinczy jelöletlenül, szövegszerűen is támaszkodik.³⁵

Nemritkán a szerző, műcím, idézett szöveghely párhuzamos szövegmezőkben egészíti ki egymást. A „Rájnis, ki Baróti Szabót megdorgálá, hogy ezt fervidis rotis evi[...]ta rota így fordítá”³⁶ szövegrészlete csekély információt nyújt az azonosításhoz. Támpontot nyújt a párhuzamos szövegmező, melyben Kazinczy viszont csak a mű címét és a lapszámot adja meg: „lássad Mentő-Irását l. 38.”³⁷ E két szövegmezőből együttesen azonban már azonosítható a hivatkozott forrás, mely Rájnis József *A’ Magyar Virgiliushoz tartozó Sisakos Paizos Kardos Mentő-Írás* című Vergilius-fordításához (*Magyar Virgilius*, Első Darab, Pozsony, 1789) illetett írása, amelyben Baróti Szabó Dávidot, illetve rajta keresztül a *Magyar Museum*ban megjelent fordítási elveket bírálja. S innen lehet azono-

30 MTA KIK K631, 73v.

31 MTA KIK K631, 38v.

32 MTA KIK K631, 100v.

33 MTA KIK K631, 108r.

34 MTA KIK K631, 108r.

35 Lásd az előtanulmányok köréből MTA KIK K631, 105r–110v.

36 MTA KIK K631, 103v.

37 MTA KIK K631, 17.

sítani, hogy a szóban forgó latin idézet Quintus Horatius Flaccus *Carmina I. 1. Maeenashoz* című költeményének egy részlete: „metaque fervidis evitata rotis”³⁸

Gyakori szerzői eljárás, főként a tulajdonnevek esetében, hogy a konkrét megnevezés helyett ráutaló jelleggel körülírást, köznévi szerkezetet alkalmaz Kazinczy. Emiatt az adott tulajdonnevet sok esetben más, párhuzamos szövegmező alapján sikerül beazonosítani: például egy helyütt az „Eggy lelkes ifjú Írónk”³⁹ kifejezést találjuk csupán, míg a párhuzamos szövegmezőben „Ungvár-Némethi Tóth”⁴⁰ neve olvasható.

A szövegmezők párhuzamos helyeinek a vizsgálatakor különböző típusú tartalmi és koncepcionális kidolgozásmódokkal is találkozunk. Egyik jellegzetes formula az, amikor a gondolati keret vagy az érvelés vonalvezetése változatlan marad, ugyanakkor a megfogalmazásban variációk, pontosítások, magyarázatok, illetve bizonyos részek kiemelési figyelhetők meg. Bár a kulcsszavak és az érvelés logikai menete változatlan marad, kisebb eltérések találhatók, valamint az egyes szakaszok részletesebb kifejtése a jellemző. A 2. ábrán található példaszöveg ezt az említett típust szemlélteti az egymást követő variáns szöveghelyek bemutatásával.

2. ábra. A szövegmezők kidolgozásbeli különbségei

TudGyűjt., 1819, 11:1–27. [21.]	Pázmány, Balassa, Csokonai hamar munkát, lovakat, követet mondottak Baróti ezt: Illyen jössz Kassára. A' szó kedvesen emlékeztet a' talis venis és a' citus labor deák szólásokra.
MTA KIK K631, 34r–55v. [48.]	Pázmány hamar munkát, Balassa hamar lovakat, Csokonai hamar követet mondottak; vagy azért mert a' participiumot kiszöktetni szépnek állították, vagy mivel a' citus labor forga előttök, 's talán a' Görög mód is, melly az adjectivumot az adverbiummal felcserélni szerette. Barótinál pedig ezt találjuk: első jött, és ezt: Illyen jössz Kassára, az az, illyen vagy te, a' ki Kassára megérkezél, és: ő jött legelsőben.
MTA KIK K631, 75r–84v. [10.]	Pázmány hamar munkát, Balassa hamar lovakat, Csokonai hamar követet mondottak, vagy az okus és citus forogván előttök, vagy azért változtatván adjectivummá az adverbiumot, mint a' Görögök, hogy elhagyhassák azt az alkalmatlan participiumot: hamar készült munka, hamar futó lovak, hamar megjelent követ.

Bizonyos esetekben a párhuzamos szövegmezőkben egyre részletesebb és kidolgozottabb példakifejtéssel találkozni. Ez azt jelenti, hogy míg a kulcsszavak és az érvelés logikája változatlan marad, a gondolatmenet további részletekkel gazdagodik és bővül. A szövegmező további, a témához szorosan kapcsolódó tartalmi elemekkel egészül ki, amely a gondolatmenet kibővítését, megerősítését vagy alátámasztását szolgálja. A 3. ábrán látható esetben ez konkrétan azt jelenti, hogy a szerző egyre inkább tematizálni kezdi az ellenfeleit, azaz az ortológusokat.

38 Bede Anna fordításában: „tűzkerekű kocsin kört futván”.

39 MTA KIK K631, 45v.

40 MTA KIK K631, 75v.

3. ábra. A szövegmezők részletezőbb kifejtése

TudGyűjt., 1819, 11:1–27. [22.]	Berzsenyi az ököllel, marokkal, karral dolgozó gyalog vitézt öklelő hajdúnak mondotta, nem csak szépen 's Poetához illőleg, hanem tudósan is; mert öklelni katonai szó Tinódinál. Az öklelni a' köz embernek annyi mint türkölni, a' hajdú mint poroszló.
MTA KIK K631, 34r–55v. [45.]	Berzsenyi az ököllel, marokkal, karral dolgozó gyalog vitézt <i>öklelő hajdúnak</i> mondá, még pedig olly szépségű stróphában, melly miatt neki a' vétket is meg kellene bocsátanunk. A' Mondolat ezt az egy cikkkelyt tartotta méltónak Lexiconában igen vastagon megcsapkodni; minden más cikkkelyeit csak magyarázza. A' köz embernek az <i>öklelő</i> annyi mint a' türökkel (szarvval) bántó, 's a' <i>hajdú</i> mint a' poroszló. B. nem csak szépen 's Poetához illőleg, hanem tudósan is szólott, eggyzersmind arra emlékeztetvén tudós Olvasójit, hogy az <i>öklelni</i> régibb Magyarainknál katonai szó volt. Lássad Tinódit, sok helyeken.
MTA KIK K631, 75r–84v. [2.]	A' V. F. Úr által sok helyeken javalással említett Mondolat a' maga 52 lapot eltöltött Lexidionának minden cikkkelyei közzül az egy <i>öklelő hajdút</i> csapkodá-meg igen vastagon, míg a' többiekét, jól, rosszul, csak magyarázza. A' szó Berzsenyinek olly szépségű stróphájában fordul-elő, melly miatt mi ugyan a' vétket sem látnánk. Maga V. F. Úr is kárhoztatja az <i>öklelőt</i> , az az ököllel, marokkal, karral bántót, ezt mondván I. 316. <i>Öklel</i> , cornu petit, e radice muta (így magyaráz minden elakadásban a' sanyarú Philologus); nam ex <i>ököl</i> , pugnus, oriri non potest. Sőt eredhet, mint a' marokból <i>markol</i> , 's a' könyökből <i>könyököl</i> . Berzsenyi nem csak Poetához illőleg 's igen szépen, de azonfelül tudósan is szólott; 's eggyzersmind arra emlékeztete bennünket, hogy az <i>öklelni</i> tábori szó volt eleinknél; mellyre lássd Tinódit, sok helyeken.

Ugyanennek a formulának egy tipikus esete, amikor egy-egy gondolatot egyre bővebben, részletesebben fejt ki Kazinczy, s ennek során az általános, absztrakt fogalmak, jelenségek fokozatosan konkrétabb, pontosabb kifejtettségűvé válnak, és egyre konkrétabb jelentéstartalommal bírnak. Ezekben az esetekben a változtatások egy része az egyre határozottabb jelentésképzés irányába mutat. Az itt látható példában (4. ábra) az látszik, hogy az első szövegmezőben lévő szövegrészlet az ortológusok grammatikájára⁴¹ történő hivatkozás mint az ortológus táborra utaló csoportmegjelölés jelenik meg, mindez a későbbi szövegmezőkben fokozatosan konkrét személyek megnevezésével és további attribútumokkal bővül.

41 A *Hadi Történetek* című folyóirat szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789-ben pályázatot írt ki egy magyar nyelvtan írására. Öt pályamunka érkezett be, melyek közül a debreceni bírálók Földi János (1755–1801) *Magyar Nyelvkönyv* című munkáját jutalmazták első díjjal. A győztes grammatikából a többi pályázó munkájának a felhasználásával a debreceniek egy új grammatikát készítettek.

4. ábra. Az általános megfogalmazástól a konkrét kifejtettségig

MTA KIK K631, 85. fol. [3.]	A' Debr. Gr. tanításai szerint (lásd I. XVIII és XX.)
MTA KIK K631, 134. fol. [4.]	SZIKSZAY. Ez a' tudós, munkás, de nem szépen író férjfi a' Debr. Gramm. Előbeszédében L. XVIII és XX
MTA KIK K631, 86r-91v. [4.]	Debreczeni Predikátor néhai Tiszt. Szikszai György Úr az Analogia', Etymologia', Euphonia' tekintete felől mélyen hallgat: Esztergom Megyebeli Pap 's Phil. Dr Tisztel. Verseghi Ferencz Úr pedig a [...] (lásd a' Debr. Gramm. Előbeszédét lap XVIII. és XX.) [...] (Anal. Gramm. K. I. l. 9. és Tiszta Magy. I. II.)

A szövegmezők közti legmarkánsabb eltérések ott figyelhetők meg, ahol tartalmi különbségek is megjelennek. Az alábbi példában (5. ábra) a szövegmezők zárómondatai eltérnek. Ez azt jelenti, hogy e második változatban Kazinczy a szinkretizmus fogalmát vezeti be konklúzió gyanánt, mely a korábbi változatban még nem szerepel. E változtatás koncepcionális jellegű, túllép a neológia régi keretein. A korábbi, a *Tudományos Gyűjteményben* megjelentett változathoz még kimaradó új irányzat megnevezése, a szinkretizmus, az elkülönülő táborok fölé emelkedve kiemeli a magyar nyelv kifejlődése számára előnyös tulajdonságokat. A szinkretizmus értelmében a szépírónak szabad az esztétika, a magyar nyelv szabályszerűségeinek és a klasszikus ízlésnek megfelelően alkotnia, és ha a szükség követeli, a nyelvet formálnia.

5. ábra. Tartalmi különbségek a szövegmezők között

TudGyűjt., 1819, 11:1-27. [44.2]	De minthogy ingó alapon építeni semmit nem lehet, 's szükség hogy a' Neologiának az a' legújabb Iskolája, melyet Füredi Vida Úr gyakorol a' maga vádjaival, elmondja a' maga titkát: imhol vagon az, fátyol nélkül azoknak, a' kik megérteni tudják, 's itt mondatik, a' mennyire tudnunk lehet, legelőször. – JÓL ÉS SZÉPEN AZ ÍR, A' KI TÜZES ORTHOLOGUS, ÉS TÜZES NEOLOGUS EGGYSZER'SMIND, 'S EGGYESSÉGBEN ÉS ELLENKEZÉSSEN VAN ÖNMA-GÁVAL. Hamisan lépni a' tánczban csak annak szabad, a' ki tánczolni igen jól tud, és a' kit a' Grátzia látatlanul lebeg körül.
MTA KIK K631, 34r-55v. [58.]	De minthogy ingó alapon semmi nem állhat, szükség, hogy a' Neologiának az a' Iskolája, melyet Füredi Vida Úr gyakorol vádjaival, elmondja a' maga titkát. Imhol vagon az, fátyol nélkül azoknak, a' kik megérteni tudják, 's itt mondatik, a' mennyire tudnunk lehet, először: „Jól és szépen az ír, a' ki tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyezersmind, 's eggyességben 's ellenkezésben vagon önmagával.” A' mi Iskolánk' neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus.

Bizonyos esetekben megváltozik a definíciós környezet, mellyel az érvelés súlypontjait változtatja meg Kazinczy. Ennek egyik példája az a szövegmező (6. ábra), amely a nyelvsvokás kérdését taglalja a későbbi keletkezésű szövegek egy nagyobb csoportján

belül. A szövegmezők vizsgálata tehát nemcsak Kazinczy kompozíciós és alkotói eljárásainak modellezését teszi lehetővé, hanem nyomon követhetjük koncepcinális változtatásait is. Ezek a panelszerűen egybefüggő és elmozduló szövegegységek különösen hosszabb szövegek esetén bizonyulnak alkalmasnak az elemzésre.

6. ábra. A definíciós környezet megváltozása

MTA KIK K631, 56r–63v. [19.]	Nyelvünk' Státora a' nem megtévedhetetlen, de hasonlíthatatlan Révai, a' Nyelv' ügyeinek elítélésekre két tribúnált állíta-fel; az egyikben maga a' SZOKÁS tartja ítéleteit, a' másokban az ANALOGIA, ETYMOLOGIA, EUPHONIA együtt, de gyakran egymással ellenkező. Ez vala értelme minden régi és új nemzet' minden Grammaticusának, ez nevezetesen Adelungnak is a' Németek között.
MTA KIK K631, 86r–91v. [3.]	Nyelvünk' Státora, a' nem megtévedhetetlen, de utól nem ért nagyságú Révai, a' Grammaticai kérdések' eldöntését két Itélő-szék alá vetette, egy részről a' SZOKÁST (Empíria), más részről az ANALOGIÁT, ETIMOLOGIÁT, EUPHONIÁT (Criticismus) nevezvén-ki Bíráknak, mint minden más régi és új nemzetek' minden nagy Grammaticusai, nevezetesen Adelung a' Németeknél. Ezt cselekedte Quintilián is, a' Szokást mondván ugyan a' beszéd' legcsalhatatlanabb mesterének; de minthogy a' szó ott a' Könyvek' Nyelvéről vala, a' Szokás alatt nem azt értvén, a' mit a' Nép, hanem a' mit a' Tudósok néznek annak.
MTA KIK K631, 85. fol. [6.]	A' Magyar Nyelv nagy Státora, a' mély tudományú Révai, Nyelvünk' bírójává a' Szokást, az Analogiát, az Etymológiát 's az Euphoniát tette, mint Adelung a' Németeknél és mint minden Nemzetek' minden nagy Íróji 's minden Grammaticusai.
MTA KIK K631, 119r–120v. [2.]	Nyelvünk Státora a' nagy Révai, kinél mélyebben azt még egy Magyar sem ismerte, – ő tiszta beszédű Megyében született, az országnak sok tájékain lakott, az 1382 dolgozott Magyar Bibliát 's sok más régi maradványinkat betűről betűre lemásolta, a' Boldvai Halott-Beszédecskét Herculesi munkával felfejtette, a' maga nyelvét a' Római Classicusok férjfias studiuma 's poetai nagy szerencsés-jű dolgozásai által megnevesítette, 's bennünket nem hibátlan, de még is olly tekintetű Gramm[aticá]val ajándékoza meg, mellyhez hasonló még ma sem bírunk – a' Magy. beszéd ügyében a' Szokást, az Analogiát, az Etymolt., az Eupht teszi bírókká, még pedig úgy, hogy a' három utolsó az elsőnek nem koordinálva hanem subordinálva legyen, 's ugyan-azt tesz minden Nyelvnek minden jobb Grammaticusai is, nevezetesen Adelung a' Németek közt. De ő a' Szokás alatt nem a' most uralkodó Szokást értette, hanem ezt is, 's leginkább ezt, 's a' múltat is és a' következőt, egészen mint Horátz és Quintilián és Varró és Cicero tanítják. 'S valaki lelket kapott, és valaki tanult, Révainak e' tanítását igazolni fogja.
MTA KIK K631, 123. fol. [1.]	Révai, kinél mélyebben Nyelvünket még eddig senki nem ismerte – ő tiszta nyelvű Magyarok közt született, a' hazának sok tájékain lakott, és így az idiotismusokat össze hasonlíthatta, sok régi Maradványainkat 's nevezetesen az 1382dikban írt Bibliát is betűről bet[ű]re lemásolta, a' Boldvai Halotti Beszéd Magyarságát Herculesi munkával felfejtette, 's izlését a' Római Classicusok' férjfias studiuma által kimívelte, magyarságát nagy szerencsés-jű poetai dolgozása által megnevesítette, 's bennünket olly Grammval ajándékoza-meg, melly nem hibátlan ugyan,

de a' melly felől csak óhajtanánk azt mondhatni, hogy újabb Grammaticáink által elhomályosított – Nyelvünknek ez a' Státora a' Nyelv' tribunáljában a' Bíróságot a' Szokásnak, az Analogiának, Etymológiának 's Euphoniának adá, még pedig abban az értelemben, hogy a' három utolsóbb az Előülőnek ne coordinálva, hanem subordinálva legyen, a' mit minden lelkes és elkészült Grammaticustól várni lehetett. 'S Révai a' Szokás alatt nem csak a' most uralkodót értette, hanem egyszersmind a' régít, és a' jövendő időket, mint Horátz.

A szövegmezőmodell azonban nemcsak a változtatások varianciajellegét adja meg, hanem lehetővé teszi olyan további információk feltárását is, amelyek egyébként rejtve maradnának.

7. ábra. A szövegmezők közötti kapcsolatrendszer

A	B	C	D	E	F	G
1		1	1			
2		2	2			
3		3	3			
4		4	4			
5		5	5			
6		6	6			
7		7	7			
8		8	8			
9		9	9			
10, 10:1		10	10			
11		11	11	1		
12		12	12	2		
		12:01	13	2:01		
13, 13:1	13., 13:1, 13:2		14, 14:1, 14:2	3, 3:1	1, 1:1	
				3:02		
				4.		
				5.		3.
				6.		
13:02	13:03		14:03			
13:03	13:04		14:04	7.	1:02	
14	14.		15	8.	2.	
15	15.		16.		3	
16.	16.		17.		4	1.
			18			
			II. 19			
			20			
			21			
			22			
			23			
					5.	
					2, 2:1	
					2:02	4.
17.						
18.						
19.	40.					
20.						
		17.				5.
		18.				6.

A 7. ábra egy részletet mutat az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* szövegidentitást alkotó összes szövegforrás szövegmezőinek a viszonyáról. Azt szemlélteti, hogy az egyes szövegforrások mely szövegmezői állíthatók párhuzamba egymással, és mi a szövegforrások alakulása egymáshoz képest. Azt látjuk, hogy az A és B jelű két teljes és egy töredékes változat (C – részletesen lásd lentebb) mellett a D, E, F, G töredékes, különálló részletek látszólag a teljes változatok adott részeinek az újraírásai. A kézirategyüttes e négy szövegforrása⁴² lehetőséget ad az egybeolvasásra.⁴³ E szakaszok értelmezhetők egy összefüggő nagyobb egységként is, mely ugyancsak változatnak tekinthető. Ha alaposabban megvizsgáljuk e négy töredékek szövegmezőit, akkor világossá válik, hogy ezeknek a töredékeknek az egyes szövegmezői részint átfedésben vannak, részint folytatólagosan követik egymást. Magukból a kéziratokból az látszik, hogy a sötétebb színnel jelölt szövegmezők, melyek átfedésben vannak, a párhuzamos szövegmezőket alkotják, a szerzői utógondozás révén áthúzott, egyberagasztott oldalak szövegei. A megmaradt, világosabb színnel jelölt szövegmezők egybeolvasásával azonban már nincsenek ismétlések, hanem egybefüggő szövegnek hat, mely ilyenformán a szerzői konstrukció révén egy újabb szövegváltozatot konstituál. Idejének meghatározása a töredékessége miatt több kérdést is felvet, a szövegváltozatok viszonyrendszerre alapján azonban *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* (B) és (C) körüli időszakra (lásd lentebb) tehetjük azzal, hogy eltérő szövegállapotok állapíthatók meg a lejegyzés és a későbbi egységbe rendezés között, melynek több látható jele is fellelhető a kéziratban. Az így létrejövő, töredékekből összeálló újabb változat aligha lenne rekonstruálható a szövegmezőmodell nélkül.

Változatok makroszinten: a szövegváltozat

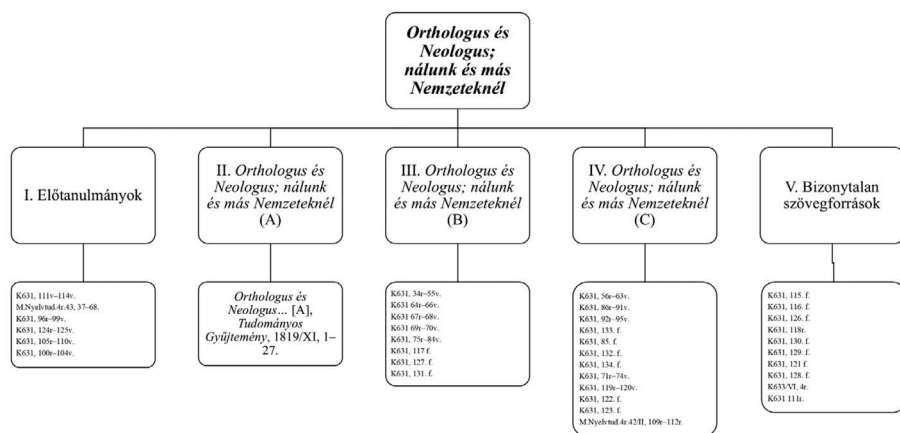
Mivel a szövegforrások eredeti rendje – ha létezett is egyáltalán – nem rekonstruálható, ennél fogva a készülő kritikai kiadás számára jelenleg kialakított kötetrend egy olyan konstrukció, melynek célja a szövegforrások keletkezési idején alapuló alakulástörténetnek a bemutatása. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* szövegforrásainak a keletkezési sorban elfoglalt helye az átdolgozás folyamatának nyomon követésével határozható meg. Mindössze a két teljes értekezés adja meg a pontos keletkezési időpontot (1819. augusztus 15., 1819. november 4.), míg a szövegforrások legnagyobb része datálás nélküli töredék. Néhány szövegforrás esetében ugyan a szövegben található olyan dátumszerű utalás, amelyre a keletkezési időszak meghatározása alapozható, a legtöbb esetben azonban a szövegforráscsoport textológiai, filológiai és nyelvi jegyei alapján lehet a hozzávetőleges dátumot megadni, ami rendkívül komplex feladat, s leginkább az egymást követő változatok viszonyából levonható következtetések alapján határozható meg.

⁴² MTA KIK K631, 64r–66v, 67r–68v, 69r–70v, 71r–74v.

⁴³ A 71r–74v szövegforrás e változathoz való tartozása bizonytalan (de nem elvetendő) – mivel tartalmi szempontból mellette és ellene is szólnak érvek.

Mivel a változatok nem egyformán különböznek az alakulástörténet egyes fázisaiban, szükségszerű a keletkezési időszakot több fázisra bontani a szövegformálódás szakaszainak a meghatározásához. A fő tájékozódási pontokat az első teljes, publikált értekezés (A: 1819. augusztus 15., kézirat nem maradt fenn, csak nyomtatott változat), annak átdolgozott, teljes változata (B: 1819. november 4., kézirat, megjelent 2012-ben), valamint egy ez utáni, befejezetlen változat (C: 1819. december 10. után, kézirat, kiadatlan) jelenti. Ezek egyben a keletkezés fő szakaszait is kijelölik, amelyekhez számos, az egyes részeket kidolgozó és átdolgozó töredékes kéziratos szövegforrás kapcsolódik. Ezen túlmenően a szövegformálódás folyamatához öt előtanulmány (1819. február) is hozzátartozik, amelyek még nem tekinthetők az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* közeli változatainak, hanem kapcsolódó szövegforrásokként határozhatók meg.⁴⁴

8. ábra. A szövegalkulás fázisai

Kazinczy Ferenc értekezése nyelv- és irodalomtörténeti szempontból a magyar nyelvújítás történetében kiemelt jelentőségű szöveg, melynek kulcspozícióját és mérföldkő szerepét a szakma sokáig a kéziratok teljes ismerete nélkül, kizárólag az 1819. augusztus 15-i keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent értekezésre alapozta. A jól berögzült narratíva a 19. századi irodalomtörténet-írásra nyúlik vissza, s a huszadik század folyamán a kézikönyvekben, tanulmányokban, oktatási anyagokban végig jelen van: ez a tanulmány zárta le a nyelvújítási vitákat, ennek a tanulmánynak a hatására a századelő literátorai (ortológusok és neológusok) befejezték

44 Kiss, „Az *Orthologus és Neologus...*”, 23.

a csatát, és ennek a tanulmánynak köszönhetően az újítók (neológusok) győztesen kerültek ki a küzdelemből.⁴⁵

Am ha megvizsgáljuk a több mint harminc szövegforrást, egészen más történet rajzolódik ki: a szövegegyüttes egy kontinuumban realizálódik, mely a korábitól eltérő narratívát tár elénk. Kazinczy a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelentetett értekezést megelőzően már előtanulmányokat is készített, továbbá valamennyi fennmaradt szövegforrás a nyomtatott változat után keletkezett – jóllehet az irodalomtudomány ezeket a tényeket eddig figyelmen kívül hagyta. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* szövegforrásai a keletkezés jóval hosszabb időszakát jelölik ki, mely 1818 tavaszától 1819 vége utáni időszakig terjed, de a levelezésben még az 1820-as években is van nyoma. A keletkezés időszaka sem egyforma intenzitású. A fennmaradt szövegforrásokból kiolvashatók a szöveg arculatváltásai: olyan szövegformálódási folyamatról van szó, amelyben a célok, a fő tematikus hangsúlyok és csomópontok is módosultak – vagyis nem pusztán a szöveg tökéletesítésére irányuló stilisztikai munkálkodásról beszélhetünk.⁴⁶ A szövegváltozatok egymásutánisága nem valamiféle kiteljesedés, tökéletesítés vagy egy végső változat létrehozatala felé halad, hanem a változatok egymásutánisága egy-egy stáció. Ebben a szövegforrások egymáshoz való viszonya egyenrangú, egymás melletti szövegekről van szó. A szövegalkulás folyamatában változik például, hogy Kazinczy milyen céllal, kinek írja az értekezést.⁴⁷ Megváltoztatja a mottót: eleinte Horatiustól, majd Sallustiusztól veszi az idézetet.⁴⁸ A második teljes változat (B) átírt és bővebb változatában koncepcionális változtatást is tesz, melyben már jóval bővebben fejt ki és némileg módosítja is az ortológiát: a korábbiaktól eltérően sokkal inkább tematizálja az ortológusokat, akik egyre több attribútummal vannak ellátva. E novemberi változatban Kazinczy saját pályaképének a megrajzolására is nagyobb hangsúlyt fektet. A kéziratos szövegforrások azok, amelyek ebből az időszakból pontosítanak olyan szöveghelyeket, amelyek a nyomtatott változatban homályosak maradtak, vagy nem eléggé konkrétak. A harmadik, töredékesen fennmaradt változatra (C) azonban már nem a további részletezettség jellemző, hanem az értekezés merőben új tematikai irányt vesz, amely egyértelműen az ortológusoknak, Verseghy Ferencnek és a *Debreceni grammatika* szerzőinek a nyelvészeti koncepciója, grammatikai rendszere ellen irányul. Míg a korábbi változatokban kihagyta az őket s konkrétan Verseghyt célzó sorokat, a későbbiekben azonban teljesen egyértelművé teszi kettejük ellentétét, és nyílttá teszi a szembenállást. Ez a harmadik, az 1819. december 10. utáni időszakra tehető töredékes változat az előző két teljes dolgozathoz képest már egy más fókusszal és tematikai súllyal bíró értekezés kidolgozásának a kezdete.

45 CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, 35.

46 KISS, „Az *Orthologus és Neologus...*”, 22.

47 Válaszolni kíván először N-nek, majd Füredi Vidának, Verseghynek, az egész ortológus tábornak. Az írásmű tervezett formái: rövid közlemény, értekezés, könyv.

48 *Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORS* – az eredeti idézet Horatiustól: „quid velit et possit rerum concordia discors”, HORATIUS, *Epistulae* I. 12. 19. Új mottóját Sallustiusztól választja, melynek eredetije: „Sed civitas incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae inceserat.” SALLUSTIUS, *Catilinae Coniuratio* VII.

Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés tematikai átpozicionálásának és irányváltásának a jeleit figyelhetjük meg a szövegváltozatokban.⁴⁹ A készülő fogalmazványok új célokkal, új tartalmi elemekkel töltődnek meg, melyekben Kazinczy az éppen aktuális, valós vagy vélt tudománypolitikai helyzethez igazodva igazítja a mondanivalóját. Ha az összes szövegforrást figyelembe vesszük, akkor nem látjuk nyomát a szakirodalom szerinti elvi kibékülésnek. Az értekezés végeredményben nem tekinthető békítő- és zárószövegnek, minthogy Kazinczy sem zárta le vele a nyelvi vitákat. Fennmaradt kéziratai igazolják, hogy minduntalan újabb tanulmányok kidolgozásába kezdett. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent értekezés valójában tehát nem került abba a státuszba, amelybe a későbbi irodalomtörténet-írás emelte és rögzítette. A szöveg nem hozott tematikus zárást sem a Kazinczy-életműben, sem a nyelvújítás történetében.

Összegzés

Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés esetében a szövegváltozatok számbavételének a tétje jelentős, és nem lehet a variánsok tényét figyelmen kívül hagyni. Nemcsak textológiai-filológiai szempontból, hanem a különféle értelmezői interpretációk során is számot kell vetni a szövegforrások textuális, szemantikai pluralitásával. Azzal, hogy a fogalmazványok átírásával és újabb változatok készítésével tehát több szempontból is újrakonstruálódik a szöveg. Egy-egy értelmezői kontextusban és időrendben, mint egy koordináta-rendszerben kell elhelyeznünk e változatokat. A jövőben nemcsak Kazinczy értekezésének nyelv- és irodalomtörténeti szempontú értelmezésének a revideálására lesz elengedhetetlenül szükség a majdani kritikai kiadásnak a segítségével, hanem annak a téves álláspontnak is, mely az egyetlen megjelent változatra alapozva jelölte ki a helyét, státuszát és hatását a nyelvújítás történetében.

⁴⁹ Kiss, „Az *Orthologus és Neologus...*”, 20.